

19. YÜZYIL TÜRK VE ALMAN TOPLUMLARINDA KÜLTÜR KRİZİ Cultural Crisis In Turkish And German Society In Nineteenth Century

Dr. Tuncer KÜÇÜKBATIR *

ÖZ

Bir kültürdeki bütün çöküşün, yani krizlerin sebepleri, o kültürü yapan unsurların çeşidi kadar çok ve karmaşıktır. 19. yüzyılda bilimin bütün alanlarında kaydedilen gelişmelere karşı, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında getirildiği yıkımlar, çağın insanın bireysel bazda yaşamak zorunda kaldığı sıkıntılar, eski-yeni spekülasyonları, özellikle o ana kadar tabulaştırılmış olan değerler sisteminde köklü değişimleri de beraberinde getirmişti. Ussal bir düzen ve normlar dünyası deneyiminden, usdışı, farklılaşan değerler sistemine geçişi simgeleyen bütün bu gelişmeler, bir çöküş çağının kültür krizinin sinyallerini vermekteydi. İşte bu çöküş çağının en önemli ÖZ

sorunu bu dönemin Türk ve Alman toplumlarında yaşanan kültürel krizlerdi. Değer açısından değişimlerin ve yitirimlerin yaşandığı 19. yüzyılın bu bağlamdaki tarihsel ve sosyokültürel sorunlarının boyutlarını araştırmak bu çalışmanın ana amacıdır.

Anahtar Sözcükler: Kültür, Kriz, 19.yüzyıl, Tarihî Problemler, Sosyokültürel Problemler

ABACTSTR

All in a culture of collapse, that crisis because of the variety of the elements that make up the culture is very complex. 19. century science in all areas of progress against the First World War and then brought destruction, the age of the people an individual basis to live having the problems, new and old speculation, especially so far taboo integrated with the system of values in the fundamental changes brought said. Experience the world from a rational order and norms, irrational, which symbolizes the transition to the differing value system all these developments signal a collapse in the era of cultural crisis had been given. Here's the breakdown of the major problems of the era, this period of cultural crisis, which were experienced in Turkish and German communities. The 20th place in terms of value changes and yitirimlerin century in the context of the historical and sociocultural problems is the main purpose of this study is to investigate the size.

Key Words: Culture, Crise, Nineteenth Century, historical problems, socio-cultural problems

Avrupa'da toplumsal değişimin 19. Yüzyıldan başlayarak giderek ivme kazandığı görüşü, yaygın olarak kabul edilen görüştür. Değişimin hızı toplumbilimciler için her zaman ilgi çekici bir konu olmuştur. P. Berger, "Değişme süreçlerinin hızlanması yinelenmeyen (öncekinin bir tekrarı olmayan) şeylerin derecesine bağlıdır, bu da

* Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü Almanca Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

modern teknolojinin sonucudur” derken,¹ W. F. Ogburn, değişimin hızındaki farklılıkları “Kültürel Gecikme” kavramı ile açıklamaktadır.² Bu kavram toplumsal hayatın çeşitli kesimlerinde değişimin hızları arasındaki farklılık ve uyumsuzlukları ifade etmektedir. Örneğin, teknolojideki hızlı değişim ile aile, siyaset gibi kurumlarda, gelenek, inanç ve tutumlarda (dinsel, ahlaki) yavaş gerçekleşen değişim arasındaki uyumsuzluk gibi.

Söz konusu yüzyılda yaşanan bireyci yaşam biçiminden toplumcu yaşam biçimine geçiş de yine değişim yasasının itici güçleri gereği gerçekleşmiştir. Bu yüzyılda yaşanan sanayi devrimini ve buna bağlı olarak sınıfları, sınıflar arası mücadeleyi doğurması da yine aynı değişimin sonucudur. İş yaşamına yönelik birey-toplum ilişkisi, birey-birey ilişkisinde, makro işlevden, mikro işleve dönüşürken bireyin aleyhine birtakım sorunlar yumağını ortaya çıkarmıştır. 19. Yüzyılın bu sorun kompleksinde en önemli yeri “kültür krizi” alır.

19. yüzyılın başında, sanayi, bilim ve teknikte görülen gelişmeler toplumsal boyuta da yansımaya başlar. Tarımsal yaşam biçiminden kentsel yaşama dönülmüş ve sanayileşme hız kazanmıştır. Bu yüzyıl, kırsal kesimden kente göçün yoğunlaştığı, kentleşmenin hızlandığı bir dönem olmuştur. İlerleyen sanayinin gelişen ülkeleri dünya üzerinde yeni pazarlar aramaya ittiği bu dönemde dış açılmanın yanı sıra, içte de yeni bir kültürel kimlik arayışı baş göstermiştir. İç daralmasının izlediği bu kültürel kimlik sorunu büyük şehir sorunsallığının “kültürsüzlük” şeklinde kendini gösterdiği yeni bir problemin adıydı.

Yeni kültürlerle tanışma, dolayısıyla kendi kültürünü geliştirme duygusunun merkezde olduğu, bilime, geleceğe ve ilerlemeye inancın güçlendiği bu yılların yazınında politik angajmanın yoğun olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Kültürel sorunlar, gerçekçi yazını, dış dünyanın uyaranlarına dikkati çekmiş ve sosyal sorunlara bireysel kesitlerle eğilmeyi zorunlu kılmıştır.

Herhangi bir sosyal veya politik değişimi, eğitim sisteminde yapılacak herhangi bir genişlemeyi veya sosyal hizmetlerin geliştirilmesini savunan bir kişi için bunun mutlaka kültürde gelişmeyle sonuçlanacağını iddia etmesi pek tuhaf karşılanmamalıdır.

¹ Peter L.Berger/Brigitte Berger, “Sociology “, Publishers, New York, 1975, s.326.

² T.B. Botomore, “ Toplumbilim “, Çev.Ü.Oskay, Doğan Yay.Ankara, 1977, s. 330.

Bu tartışmalarda bazen kültür, bazen de medeniyet öne alınabilir. Yeni bir medeniyet her an oluşabilir. Sorabileceğimiz en önemli soru, bir medeniyeti diğer bir medeniyetle karşılaştırmak ve kendi medeniyetimizdeki gelişme ve gerilemeyi ölçebilmek için, değişmeyen standartların olup olmadığıdır.

Bir medeniyeti diğer bir medeniyetle veya kendi medeniyetimizin çeşitli safhalarını birbiriyle karşılaştırırken, hiçbir toplumun hiçbir çağda medeniyetin bütün değerlerini gerçekleştiremeyeceğini kabul etmeliyiz. Bu değerlerin hepsi bir arada bulunamaz. Bazılarını gerçekleştirirken, diğerlerine gereken değeri veremeyeceğimizden emin olabiliriz. Yine de, gelişmiş ve az gelişmiş kültürleri birbirinden, kültürde gelişmeyi, gerilemeden ayırt edebiliriz. Kültürel bir gerileme beraberinde “kültür krizini” getirir.

Bir kültürdeki bütün çöküşün, yani krizlerin sebepleri, o kültürü yapan unsurların çeşidi kadar çok ve karmaşıktır. Bu çözümlenemeyen sebeplerinden bazıları, kesin tedavi yollarını aramamız gereken, hâlihazırda bilinen sosyal hastalıklardır ki, bunların izahını uzmanların kayıtlarında bulabiliriz. Yine de dünyanın bütün kısımlarının birbiriyle olan ilişkilerinin kültürü etkilediği ölçüde, kültürün şuuruna eriştiğimiz bir gerçektir. Büyük milletlerin birbiriyle, büyük milletlerin küçüklerle, Hindistan’da olduğu gibi birbirine girmiş küçük toplulukların birbiriyle, büyük milletlerin kolonileriyle, koloni yöneticilerinin yerlilerle ve ekonomik sebep ve zorunlulukların bir arada yaşamaya zorladığı farklı ırklara mensup insanlar arasındaki ilişkilerle ilgilenirsek, görürüz ki, her gün pek çok insanın alacağı kararları da içine alan bütün bu şaşırtıcı soruların arkasında kültürün ne olduğu sorunu yatar.

T.S.Eliot, “kültür” kavramını, “ her biri sadece kendisi için var olan, çeşitli ve az çok birbiriyle ahenk içinde olan faaliyetlerin mahsulü” olarak tanımlar.³ Özenle ve bir gayret sonucu kazanılacak bir şey olarak kültür, bireyin kendi bilincini birbiriyle uyumlu faaliyetlerle işlemesi anlamında alınır, Eliot’un bu tanımı doğrudur. Tabiidir ki, bireyin kültürü, içinde bulunduğu sınıfın ve toplumun kültüründen soyutlanamaz. Bu bağlamda kültür, toplumların yarattıkları bütün maddi ve manevi değerleri içerir. Genel olarak kültür, “evrensel kültür” ve “ulusal kültür” olmak üzere ikiye ayrılır.

³ T.S.Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, (Çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 9.

Attilâ İlhan, “Evrensel Kültür Kavramı, Bir Tuzak Gizliyor” adlı makalesinde bu iki kültür kavramını şöyle tanımlar:

“Evrensel kültür, yeryüzünden gelmiş geçmiş ve gelecek uygarlıkların heyet-i mecmuasıdır... Ulusal kültür ise her ulusun kendi ümmet kültüründen, yani feodal toplumundan ortaya çıkar.”⁴

Bu bakış açısının doğal sonucu olan “kültür emperyalizmi”, yukarıda sözü edilen evrensel kültürü, sanki “toplumsalın dışında, hatta üstünde bir değerler sistemiymiş gibi” sunup, kendi uygarlığının sınırlarını ileri sürmesi, yani “kendi ölçülerine uymayan kültür değerlerini geçersiz saymasıdır”⁵

“Ulusal kültür” ise her ulusun kendi “ümmet” kültüründen, yani “feodal” toplumundan ortaya çıkar. Çevresi feodal toplumdur ama, içeriği feodallere karşı yükselen, yeni şehirli kesimin burjuva içeriğidir. Yani burjuvazinin temel taşları olan “bireyselleşme, rasyonelleşme, laikleşme” yabancı kültürlerden aktarılmamış, eski çerçeve içinde yaratılmıştır:” aristokrasinin musikisi, edebiyatı, felsefesi (hatta mutfağı) demokratikleştirilerek millete mal edilmiştir.”⁶

Hermann Broch, değer ve bilgi kuramı çerçevesinde bir tarih felsefesi kuramı geliştirdikten sonra, bunların kültür üzerine etkilerini de araştırır. Yazar, “Kültür 1908” adlı denemesinde, “Kültür ölümü” ile sanatın ölümü arasında bir bağ kurar, zira ona göre kültür ve sanat arasındaki ilişki, tıpkı insan aklının cinsellikle olan ilişkisine benzer. Sanat, Broch’un gözünde canlı ve irrasyonel olandır: “sanat, dar kafalı ve içgüdüsel”⁷ karşındaysa irrasyonel olanı bir tarafa atmış, rasyonel bir kültür ruhu vardır. “Değer Yitirimi”ndeyseniz kültürel çöküntüyü, her iki ölçünün dengesini yitirmesine bağlar:

“... özerk bir hâle gelmiş olan akıl, kötülüğün ana kaynağıdır, sistemin mantıksallığını ve böylece kendini de yok etmiştir; sistemin çökmesini ve tamamen dağılmasını yönlendirmiştir”⁸.

⁴ Attilâ İlhan, “Evrensel Kültür Kavramı, Bir Tuzak Gizliyor “, Somut, 14.10.1983, s. 11.

⁵ Attilâ İlhan, age., s.11.

⁶ Attilâ İlhan, age. s. 11.

⁷ *Philistrositaet, Idealismus, Realismus der Kunst* S.1, s. 12

⁸ Die Schlafwandler Schlaf, s.691

İrrasyonel bir fenomen olarak sanat, irrasyonelite tarafından tehlikeye sokulmuştur:

-sadece canlı olanın mucize yaratmak için gücü vardır... Sanat, açık, şeffaf, bilimsel bir bilgi atmosferinde ortaya çıkabilir... Kültür, düşüncenin eğitimiyle sanatı sömürmüştür... Mantık ise iyice öldürmüştür”⁹.

Broch, 1913 tarihli *“Philistrositaet, Idealismus, Realismus der Kunst”* denemesinde, rasyonalizm ve sanatın karşıtlığı iddialarına yanıt verir. Dallago'nun sanatkar-realist değil, Kant tarzı bir realist olmalıdır, savından yola çıkarak kendini Schopenhauer'in

...sanatkârane görüş, nesnelerdeki... ‘nesneyi nesne olarak’ sezme kabiliyetidir, sanatkârane yaratıcılık bu sezgiyi maddede gözler önüne serebilmek demektir”¹⁰

düşüncesine yakın hisseder. Broch, Schopenhauer'in bu savıyla “sanatçıya idealist bir çekirdek üzerine oturan bir gerçekçi yaratıcılık yüklediği...(ve) sanatçının her şeyden önce bir gerçekçi”¹¹ olduğunu iddia ettiğini belirtir.

Hermann Broch, böylece sanat anlayışını, idealizm ve dar kafalılıkla sınırlandırılmış bir realizm çerçevesinde, “Schopenhauer estetizmi” üzerine oturtur. Buna göre sanatkar, dünya üzerindeki nesnelere uğraştığı sürece, salt idealist olamaz, fakat diğer taraftan dar kafalıya karşın, dünyayı değiştirme yeteneğine sahiptir. *“Philistrositaet”* denemesinde sanat, artık *Kultur 1908/1909*'daki gibi, sadece “doğa heyecanına duyulan irrasyonel bir özlem” değildir, gerçeklik çerçevesinde ahlaki bir görev yüklenmiştir, çünkü Broch, sanatkarın görevini ahlaki bir görev üzerine oturtur. Ona göre sanatkar “güzel” değil, “iyi” çalışmalıdır. Gerçekliğin, “iyi ölçüsünde güzel” diye tanımlanabileceği bir görevle yükümlü gördüğü sanattan, “nesneye ve kendisine karşı dürüst olmayı bekler”.¹²

Eskiden “gerçek sanatkar” diye görülen, rasyonalizme karşı kendilerini sorumlu hisseden “seksualistler”in çalışmalarının daha yeni yeni anlaşılmasına başlandığını ve onların çelişkisinin, “idealist çekirdek”

⁹ *Philistrositaet, Idealismus, Realismus der Kunst*, s. 12

¹⁰ *Schriften zur Literatur*, s. 18-19

¹¹ *Schriften zur Literatur*, s. 19

¹² *Schriften zur Literatur*, s. 19

ile “realist malzemenin” çelişmesine benzediği kanısındadır. “*Kultur 1908/1909*’da, Van Gogh ve Kokoscha gibi “seçkin entelektüellerin”, “nesillerin hafızasına” karşı mücadele vermek diye yorumladığı görevini, sanatkarın gelişiminin “ilk aşaması” olarak belirler. Bu aşamada “idealizme tamamen ters düşen görünüş, yıldırıcı bir etki yapar; nesillerin hafızasının bir sonucu olarak, alışkanlık sönüp gitmiş gibidir... Her şey yeniden inşa edilir, Van Gogh gibi”¹³

“Tezahürün sadece bir çözülme olarak bilinçli bir şekilde kabul edildiği” ve “yıldırmanın kaybedildiği” “ikinci aşamada”, “salt nesnelciğe, gerçekliğe yeniden geri yönelmeyi” olası görür.¹⁴ Bu denemenin düşünsel temeli, artık kültüre şekil veren gerçekçi düşüncenin reddine değil, aksine “gerçekliğe karşı, özellikle kültürün, toplumu ve onun istemlerini ciddi ve edimsel olarak kabul eden gerçekçi bir dünya görüşünün bir kısmına karşı, bir ‘sorumluluk ve kabulleniş’ oluşturur”¹⁵. Burada sanatkara, toplum karşısında büyük bir ahlaki sorumluluk yüklenir.

Broch, 1933 yılında konferans olarak verdiği *Das Weltbild des Romans* adlı çalışmasında, edebiyatın temsilcisi olarak “bilgi sabırsızlığı”(Die Ungeduld der Erkenntnis) çeken sanatkarı görür. Bilgi’nin bu bağlamdaki hedefi, tamamen edebiyatın ahlaki işleviyle yakından ilgilidir: “ahlaki sanat eseri çağ (sistemik bir şekilde) başlamıştır”; “ahlaki etki büyük çoğunlukla aydınlanmalı, bir eylemde aranmalıdır”¹⁶.

Yazar, henüz *Kultur 1908/1909* adlı notlarında, “estetik görüngüleri”, değer yitiriminin aşamaları olarak inceler. Sanatsal yaratıcılığın büyük bir bölümü, tamamen ahlaki bozulmuş bir sanat işletmesi olarak görünür. “Çağın Ruhu”nun etkisi altındaki “naif sanatkar”, yani “düşünce sanatçısı”, “vatan toprağı kokan yöresel sanatkarların etkisiyle dejenere olur”. “Entelektüel sanatçının, yani “bilinçli sanatçının” (Bewusstkünster) işi ise, sadece “üreticiliği olan klişelerin üzerine itina ile eğilmekten” başka bir şey değildir. Bu klişelerin kullanımını Broch, müzik ve edebiyat alanlarında da irdeler. Burada “kitsch”in tanımını yaparken, bilinçli olarak “güzel iş yapmanın” yerine “iyi iş yapmayı” oturtur. Richard Strauss ve Gustav

¹³ Schriften zur Literatur, s. 20

¹⁴ Schriften zur Literatur. s. 20

¹⁵ bkz. S.Lit.s. 20

¹⁶ bkz. S. Lit. S. 85-117

Mahler'in üzerinde çalıştığı müzikal malzemeyi "tasfiye edilmiş", resimdeki "l'art pour l'art" eylemini "mantıksal koltuk değnekli klişeleşme", diye yorumlarken, "edebiyattaki zarafetten" de küçümseyerek söz eder¹⁷.

Broch'a göre, her kültür, üslubundan tanınır. Fakat eğer "kültür, belli bir değer çevresinin değer koymalarının bütünüyse, o zaman üslup da, estetik değerın aksesuarı olarak göze çarpmaktadır, en çok da görsel sanatlarda ve hepsinden önce de 'mekan biçimlemesinin' en açık ve en soyut olması gereken mimaride". Diğer yandan, "yeryüzünün ve onun mekânlarının biçimlenmesi ne kadar soyut olursa, soyut süslemecilikte en gerçek ve en ilginç temsilciliğini bulan üslup da o kadar göze çarpar." "Süslemeciliğin yokluğu, üslubun yokluğu demektir, yani değer üslubunun ve tarihi değer koymanın da." Bu nedenle "modernin üslubu", kelimenin tam anlamıyla bir "üslup yoksunluğudur"; süslemecilikten yoksun olma ise, "bu uygunsuz zamanın tahripkâr zihniyeti olan bir ruh durumunun semptomu..."¹⁸.

Tarih ve değer kuramıyla, yeni insancılık temeline oturan bir metafiziğe ulaşmayı arzu eden (bkz. Broch, "Schlafwandler-Epilog") Broch, Almanya'daki faşizm yaşantısından sonra, bu çalışmalarını geliştirmeyi durdurur. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceye tarihlenen ve ağırlık noktasını "kültür pesimizmi" ve "sert bir toplum eleştirisi" oluşturan bu çalışmaların yerini, otuzlu yılların başına kadar, değer kuramı, daha sonra da kitle psikolojisi, politika ve hukuk alır. Bütün bu çalışmaların temelindeyse onun "insanlık ideali" yatar.¹⁹

Sanatını dış etkilere geniş ölçüde açık tutan Yakup Kadri, eserlerinde yabancı kültürlerle (eski Yunan ve Latin mitologyasına ve sanatına, Tevrat ve Hıristiyanlık menkıbelerine, Avrupa sanat ve uygarlığına, vb.) imalarda bulunmuş; o kültürlerin malı olan olayları, kişileri, eserleri, vb. birer benzetme ögesi olarak sık kullanmıştır.

¹⁷ bkz. Ph.S. s. 12

¹⁸ *Philistrositaet, Idealismus, Realismus der Kunst*, s. 163-164

¹⁹ Bu makalenin yazılmasında Hermann Broch'un kendi makalelerinin yanı sıra, Paul Michael Lützel'in "Die Kulturkritik des jungen Broch. Die Entwicklung von H.Brochs Geschichts- und Werttheorie"; Robert A. Kaan'ın "H. Broch und die Geschichtsphilosophie"; Erich Kahler'in "Werttheorie und Erkenntnistheorie bei H. Broch" ve Karl Robert Mandelkow'un "H. Brochs Romantrilogie "Die Schlafwandler" adlı çalışmalardan yararlanılmıştır.

Aşağıda eserlerindeki bu tür kullanımlarından bazıları örnek olarak verilmiştir:

*"Bu 'Tevratî' akşam şerefine, seni, adaşın İsmail gibi bir taş üstüne yatırıp boğazlamak kabil olsaydı."*²⁰

*"Aylardır çarmıhı omuzumda taşıdım da biriniz farkına varmadınız."*²¹

*"Hani şu İstanbul'un yegâne 'Mecena'sı..."*²²

*"Bunu söylerken 'Dionizos' ayinlerinin 'Bakanta'ları gibi gözlerinden şimşekler ve dudaklarından kanlar saçıyordu."*²³

Hüseyin Cahit Yalçın, *Fikir Hareketleri*'nde (1934), Yakup Kadri'yi bu tür yabancı kelimeleri kullanmasından dolayı eleştirir. Yazar ise kendini şöyle savunur:

*"Ben kâinatı fikri ve kültürel bir adese arkasından görüyorum. Ve Hüseyin Cahit Beyin garip bir tasallut hareketi olarak bulduğu bu hususiyetler Avrupa müellif ve edipleri arasından adeta dilin, ifadenin esaslı unsurları hâline girmiştir."*²⁴

Bu sözler de, yazarın dış etkilere açık ve birtakım örneklere bağlı kaldığını gösterir. H.C.Yalçın'ın da işaret ettiği gibi, Yakup Kadri, Türkiye'nin manzaralarına, insanlarına hep bir "yabancı kültür gözlüğü" arkasından bakar. Yazarın bu yönünü eleştiren Niyazi Akı ise, Yakup Kadri'nin bir "kültür kompleksinin" olduğunu belirterek, bunun nedenlerini şöyle irdeler:

"Bu kompleksin doğuşu sadece kendi tahsil tarzıyla değil, aynı zamanda medeniyet tarihimizde çok kuvvetle hissolunan garp hayranlığı ile de açıklanabilir. Buna asırların, devirlerin cemiyetimizde

²⁰ Yaban, s. 68

²¹ Kiralık Konak, s. 107

²² Hüküm Gecesi. s. 14

²³ Ankara, s. 199

²⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Fikir Hareketleri*, İstanbul, 1934, s.28 ("*Hüseyin Cahit Beyin Tenkitleri: Yakup Beyle Bir Konuşma*", Varlık, c.II, Sayı: 34)

*yarattığı bir kompleks demek belki de daha doğru olur.*²⁵

Kısaca özetlemek gerekirse, Yakup Kadri, Güzel'i, İyi'yi ve Doğru'yu olduğu gibi, kötülüğü karşılaştırabilmek için de geçmişte örnek arar. Nasıl ki bir ressamın tablosu, bir müzik parçası, bir heykel, gibi sanat eserleri, onları eserleştiren sanatçılar için yaşadığı o anı simgeliyorsa, Yakup Kadri için de geçmiş (dolayısıyla onun farklı kültürel dünyaları), şimdiki âni ölçen bir değerler diyarısıdır.²⁶

KAYNAKÇA

- AKI, Niyazi, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, İstanbul, 1960
- BERGER, Peter L.-Brigitte Berger, *Sociology*, Publishers, New York, 1975
- BOTOMORE, T.B., *Toplumbilim*, (Çev.: Ü. Oskay), Doğan Yayınları, Ankara, 1977
- ELİOT, T.S., *Kültür Üzerine Düşünceler*, (Çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981
- ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 2.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991
- İLHAN, Attilâ, *"Evrensel Kültür Kavramı, Bir Tuzak Gizliyor "*, Somut, 14.10.1983.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Fikir Hareketleri*, İstanbul, 1934

²⁵ Niyazi Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, İstanbul, 1960, s. 270.

²⁶ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yay., 2.Baskı, İstanbul, 1991, s.295-306.